АГРАРНІ МІГРАЦІЇ ЛЮДНОСТІ ПОЛТАВЩИНИ НА РУБЕЖІ XIX-XX ст.: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

М. А. Якименко

Полтавський державний аграрний університет

mikola.yakimenko@pdaa.edu.ua

ORCID ID 0000-0003-3484-0764

Ю. В. Помаз

Полтавський державний аграрний університет

julija.pomaz@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-2821-2916

Ключові слова: Полтавщина, аграрні міграції, козацтво, переселенська політика.

У статті охарактеризовані соціально-економічні та політичні фактори, що зумовлювали формування міграційних настроїв серед непривілейованих станів Полтавської губернії у другій половині XIX і на початку XX ст. Важливе місце серед різноманітних причин міграцій мешканців полтавського села належало такій специфічній з економічної точки зору соціальній групі, як козаки, питома вага яких у зазначений період складала близько половини усіх дрібних сільськогосподарських товаровиробників полтавського краю. Визначені масштаби аграрних міграцій, основні регіони розселення та наслідки масових переселенських рухів як у другій половині XIX, так і на початку XX ст., коли в Російській імперії розпочалася знаменита століпінська аграрна реформа.

AGRARIAN MIGRATIONS OF POLTAVA LAND'S POPULATION AT THE TURN OF 20th CENTURY: CAUSES AND CONSEQUENCES

M. Yakymenko, Yu. Pomaz

Poltava State Agrarian University

Key words: Poltava land, agrarian migration, Cossacks, resettlement policy.

The article described the socio-economic and political factors predetermining the formation of migratory sentiment among the unprivileged states of Poltava Governorate in the second half of the nineteenth and early twentieth century. An important place among the various reasons for migration of the Poltava country people was taken by an economically unique social group such as the Cossacks who included about half of the small agricultural producers of the Poltava region at that time. The paper determine the scale of agrarian migrations, main regions of settlement and consequences of mass resettlement movements in both the second half of the nineteenth and early twentieth century when the famous Stolypin agrarian reform stated in the Russian Empire. Using as an example of agrarian migration of peasants, Cossacks and petty bourgeois farmers who constituted the bulk of the population category such as unprivileged states a clear trend in the evolution of the tsarist immigration policy is discernible from its prohibition in the first decades after the abolition of serfdom law in 1861 up to freedom of migration during the years of Stolypin agrarian reform. The migrations from the densely populated provinces of the European part of the empire to its eastern and south-eastern outskirts, progressive in terms of the clearing of virgin lands and their inclusion in agricultural production, could have a much more noticeable economic effect, if the state administration of the Russian Empire were able to fully implement the promises stated in the relevant legislative acts to organize transportation of the settlers' families and their property to the settlement regions determined by

the related government programs along with providing the newcomers with proper credit resources. It is the failure of implementation of basic legal acts on meeting the material needs of the settlers by both the central and local authorities that led in some cases to the tragic fate of those unlucky hundreds of thousands of migrant settlers who were not only unable to organize their tidy arable farms at the new location, but had to pass from this life through insufficient medical care and terrible conditions of existence in the deep taiga or waterless steppe. The fate of those families who, after an unsuccessful resettlement, were forced to return to their homeland was not much better – they had no longer land or homes. So the fixation of Pyotr Stolypin's government on resettlement as a means of resolving the agrarian question collapsed, resulting in the fact the social conflicts among agrarians not only did not disappear, but, on the contrary, were even more escalated.

Міграційні процеси у сучасному світі мають глобальний характер, створюючи цілу низку проблем в усіх сферах життєдіяльності суспільства, як у місцях їх зародження, так і в регіонах розселення мігрантів. Цей фактор, поза сумнівом, суттєво актуалізує процес вивчення цього суспільного феномену на різних етапах його розвитку. На території України міграційні процеси набули масового характеру не лише у новітні часи, які ми сьогодні переживаємо, але й набагато раніше, зокрема, після відомих аграрних реформ 60-х років XIX ст. Багатьма поколіннями вітчизняних і зарубіжних дослідників давно доведено, що найчисленніші контингенти аграрних мігрантів у 1861-1917 рр. формувалися саме у Полтавській губернії.

На відміну від інших регіонів України історія аграрних міграцій людності Полтавщини на рубежі XIX-XX ст. в існуючій літературі висвітлена досить добре завдяки фундаментальним дослідженням економістів Полтавського губернського земства, які побачили світ ще у 1900¹ та 1905 роках². Якщо перше з названих досліджень було викликане під керівництвом завідувача статистичним бюро Полтавського земства А. А. Русовим, то друге – іншим завідувачем, яким після звільнення А. Русова став Г. Ротмистров. Віддаючи належне цим дослідженням одночасно звертаємо увагу на відсутність у них із зрозумілих причин інформації щодо аграрних міграцій періоду століпінських реформ, які, як відомо, у цей історичний відрізок часу набули значного розмаху. Виявлені авторами цих рядків в архівах Російської Федерації та України документи дозволяють доповнити і уточнити окремі сюжети теми, що, як нам здається, не

може не цікавити допитливого читача.

На рубежі XIX-XX ст. Полтавська губернія належала до числа найбільших територіально-адміністративних одиниць центрально-чорноземного регіону Російської імперії (42685 км²), переважаючи за площею такі країни як Швейцарія, Бельгія чи Голландія³. Її населення за переписом 1897 р. складало близько трьох мільйонів осіб обох статей⁴. Розкриваючи причини масових міграцій з території Полтавщини у другій половині XIX і на початку XX ст. дослідники, як правило, звертають увагу майже виключно на проблеми із землеволодінням і землекористуванням, зовсім обминаючи при цьому соціально-економічну специфіку Полтавської і Чернігівської губерній – територію колишньої Гетьманщини. На деякі особливості цього регіону з точки зору правового регулювання суспільних відносин звертали увагу свого часу такі юристи, як А. Боровиковський⁵ та О. Коросташов⁶. Ці особливості стосуються головним чином більшої свободи у розпорядженні своїм майном, залежності дітей від батьків, цілісності майна, опіки, права спадщини та договірних зобов'язань. Практично усі ці аспекти суспільних відносин на території колишньої Гетьманщини були включені у 53 статті Зводу законів цивільних Російської імперії у редакції 1842 р.⁷

Вказані особливості були пов'язані, головним чином, із наявністю на згаданій території такої

¹ Переселения из Полтавской губернии с 1861 года по 1 июля 1900 года. Вып. 1. Составлено по поручению Полтавской губернской земской управы. Полтава, 1900. 401 с.

² Переселения из Полтавской губернии с 1861 года по 1 января 1901 года. Вып. II (1894-1901 гг.). (1905). Полтава, 1905. 303 с.

³ Статистический временник Российской империи. Санкт-Петербург, 1866. 159 с.

⁴ Рашин А.Г. (1956). Население России за 100 лет. Статистические очерки. Москва: Госстатиздат, 252 с.

⁵ Боровиковский А. Об особенностях гражданского права Полтавской и Черниговской губернии. Журнал министерства юстиции, т. XXXII, Санкт-Петербург, 1867. С. 435-454.

⁶ Коросташов О. Особливості правового регулювання суспільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях у XIX столітті. Право України, №1. 2000. С. 129-132.

⁷ Історія держави і права України : у 2 ч. : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів / за ред. А. Й. Рогожина. Харків: Основа, 1996. Ч. 1. С. 319.

соціальної групи мешканців краю, як козаки, чисельність яких перепис 1850 р. визначив на Полтавщині у 350 030 осіб чоловічої статі (понад 700 000 осіб обох статей). На початку XIX ст. козаки були зрівняні у виконанні різних повинностей з «державними селянами, що мешкали в одних і тих же губерніях»⁸. Після скасування у 1861 р. кріпосного права та здійснення у 60-х роках XIX ст. ряду інших реформ загальна чисельність державних селян на Полтавщині, серед яких переважали козаки, складала 970 947, поміщицьких – 687 798 і удільних – 29 743, разом – 1 688 488 осіб обох статей⁹. Саме ця категорія населення, яку законодавство Російської імперії кваліфікувало як «непривілейовані» стани, складала мешканців полтавського села у другій половині XIX і на початку XX ст.

Економічною основою міграційних процесів згаданої категорії населення, як давно вже доведено відповідними дослідженнями, були предмети праці дрібного товаровиробника, тобто землеволодіння і землекористування. На відміну від інших категорій сільських станів закон дозволяв козакам вільно продавати свої угіддя у межах свого соціального стану. Іншим же категоріям вони мали право продавати свої угіддя лише за умови ліквідації у процесі продажу черезсмузжя, тобто коли козачі землі знаходилися в оточенні угідь, що належали до інших соціальних станів, або коли козак продавав ділянку, площа якої не перевищувала 3-х десятин¹⁰. Отже, можна вважати, що козаки за необхідності продажу своїх сільськогосподарських угідь могли здійснити це без особливих проблем, тоді як колишні поміщицькі селяни, згідно відповідних законодавчих актів 1861 р., мали внести до державного казначейства належну викупну суму за отриману від поміщика ділянку землі, на що представники державної адміністрації час від часу звертали увагу потенційних мігрантів¹¹.

Якщо говорити про землеволодіння і землекористування, то після організації викупу поміщицьких селян відповідно до царського Маніфесту від 19 лютого 1861 р. та застосування викупної процедури до колишніх удільних (1863 р.) чи державних (1866 р.) селян, землеволодіння і землекористування основних категорій мешканців полтавського села у 70-х роках XIX ст. мало такий вигляд:

у розпорядженні тих, хто перебував на становищі державних селян, 85,34 % мали до 4 десятин землі на кожну особу чоловічої статі, тобто за офіційно визначеною нормою у 5 десятин недостатню площу земельних угідь і, відповідно до існуючого законодавства, мали право на переселення в інші регіони Російської імперії¹². Ще гіршою була ситуація з колишніми поміщицькими селянами, у яких до 4 десятин на особу чоловічої статі мали 293 183 селянина, що складало 97,27 % від усієї їхньої чисельності¹³. Про те, які умови життя були у тих десятків тисяч родин, що мали по 1-2 десятини землі, дізнаємося із свідчення одного з тих українських селян, які у 1909 р. звернулись до уряду з клопотанням видати їм документи на переселення. Вони повідомляли про свої традиційні 5 блюд: редька з квасом, редька так, редька з хлібом, редька без квасу і редька «у приглядку»¹⁴.

Нерівноправність привілейованих (дворяни, чиновники, офіцери, почесні громадяни і духівництво) та сільських станів чітко прослідковується в оподаткуванні, різноманітних повинностях і платежах. Так, у Кобеляцькому повіті Полтавської губернії селяни платили податки з кожної десятини землі у чотири рази більші, ніж поміщики¹⁵. А ще ж були викупні платежі, мирські збори, обов'язкові страхування будівель, губернські повинності та платежі на утримання духовенства, збір на церковні будівлі, виписку газет і журналів губернського присутствія тощо. Загалом, згідно звіту Полтавського губернатора за 1895 р., обов'язкові збори у вигляді мирської грошової повинності складали 610 641 руб. 96 коп., а необов'язкові (утримання народних училищ, наймання квартири для поліцейських урядників, витрати на висилку у віддалені регіони правопорушників тощо) – 151 675 руб. 76 коп.¹⁶

Усе вищесказане відноситься до так званих соціально-економічних факторів аграрних міграцій. Проте, були й інші чинники переважно

⁸ О малороссийских казаках. Полное собрание законов Российской империи. Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. СЕИВ Канцелярии. № 25300, 1832.

⁹ Статистический временник Российской империи (1866). Санкт-Петербург. С. 50.

¹⁰ Законы о состояниях. Собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург: Гос. типогр., 1902. 417 с.

¹¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА). Ф. 442. Оп. 308. Спр. 86. Арк. 90.

¹² Законы о состояниях. Собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург: Гос. типогр., 1902. 417 с.

¹³ Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. Москва: Просвещение, 1968. С. 364-366.

¹⁴ Російський державний історичний архів (далі – РДІА). Ф. 391. Оп. 3. Спр. 1576. Арк. 70.

¹⁵ Труды Полтавского комитета о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Санкт-Петербург: Тип. Исидора Гольдберга, 1903. С. 324.

¹⁶ Приложение к всеподданнейшему отчету Полтавского губернатора за 1895 год. Полтава: Тип. губерн. правления, 1895. С. 58.

політичного характеру. Маємо на увазі політику дискримінації непривілейованих станів у різних сферах суспільного життя. Чи не найбрутальнішим серед них були фізичні покарання палицями за різноманітні правопорушення. Найчастіше наруга над людською гідністю здійснювалась через несвоєчасну сплату податків та невиконання тих же повинностей. Так, у 1883 р. кореспондент газети «Русский курьер» описав процес збору податків у одній з центральних губерній так: «Коли кулачні аргументи не діють, боржника відправляють у волость до «кутузки». Були випадки і не раз, коли туди ув'язнювали людину, працею якого годувалась уся його родина. Коли ж після побиття, голоду і холоду борги не вносяться, тоді начальство йде по хатах, щоб захопити там будь-яку річ «для аукціонного торгу»¹⁷. Тільки у 1903 р. фізичні покарання за різні провинності непривілейованих станів були заборонені законом, хоч на ділі вони мали місце й надалі, про що свідчить масове побиття сорочинських селян у грудні 1905 р.¹⁸

Слід також мати на увазі ставлення тогочасної держави до кандидатів на переселення. У одних випадках державна влада сприяла міграційним процесам в країні, тоді як в інших, навпаки, всіляко їх стримувала. Для царського уряду Полтавщина протягом майже усієї першої половини XIX ст. була важливим і чи не єдиним об'єктом формування переселенських контингентів для заселення південних регіонів імперії, зміцнення яких належало до першочергових завдань влади. Так, 30 вересня 1832 р. було ухвалено спеціальний закон «Про переселення малоросійських козаків...» на Кавказ. Право на переселення цей закон надавав усім козакам, у розпорядженні яких на Батьківщині було менше 50 десятин на особу чоловічої статі¹⁹. Подібний законодавчий акт було ухвалено і 9 листопада 1850 р. під недвозначною назвою: «Про переселення малоросійських козаків до Закавказького краю» з наданням мігрантам цілої низки пільг та переваг²⁰. Таким чином, переселення з наданням новоселам належних ділянок придатних для землеробства сільськогосподарських угідь, мали на Полтавщині давні традиції, які дали про себе знати у другій половині XIX та особли-

во на початку XX ст. Протягом перших десятиліть після аграрної реформи 60-х років XIX ст. уряд намагався всіляко стримувати селянські міграції, про що свідчить, наприклад, циркуляр Міністра внутрішніх справ П. Валуєва від 4 травня 1868 р.²¹ У звіті полтавського губернатора за 1868 р. вказано, що того року деякі агітатори із середовища переселенців були кинуті за свої дії до в'язниці²². Проте, в окремі регіони уряд час від часу все ж таки заохочував переселятися, як це було, наприклад, із Далеким Сходом, куди у 1882 р. саме уряд організував переселення селян і козаків морем по маршруту Одеса-Сінгапур-Владивосток. Єдина умова – здатність оплатити транспорт від Одеси до Владивостока у сумі близько 450 руб. на родину, та майже на руках не менше 300 руб. для домообзаведення на новому місці²³. Усього протягом 1883-1901 рр. морем на Далекий Схід було перевезено понад 50 тис. переселенців, основний контингент яких формувався саме на території України включаючи Полтавську губернію²⁴.

На рубежі XIX-XX ст. ситуація з аграрними міграціями у Російській імперії суттєво змінилась, що було викликане цілим комплексом соціально-економічних та політичних факторів, серед яких не останню роль відіграло загострення аграрного питання в країні, будівництво Транссибірської магістралі та необхідність захисту території Далекого Сходу від агресивних зазіхань Японії. Як результат, 6 червня 1904 р. був ухвалений закон, яким проголошувалась повна свобода аграрних міграцій²⁵. Іншим законом від 26 квітня 1906 р. були скасовані усі раніше ухвалені правові акти, які суперечили законодавчому акту від 6 червня 1904 р.²⁶ У поєднанні з указом від 9 листопада 1906 р., яким дозволялось селянам вийти зі складу громади, та всілякою пропагандою процесу виселення малоземельних і безземельних на казенні землі східних і південно-східних окраїн імперії, міграційні процеси в імперії набули масових масштабів. Сотні тисяч полтавців після 1906 р. тільки й думали про те, щоб переселитись. «Якби

¹⁷ Русский курьер. Москва, 1883. 6 июля.

¹⁸ Короленко В. Г. Сорочинская трагедия. Война пером. Москва: Советская Россия, 1988. С. 348-393.

¹⁹ О переселении малороссийских казаков, однодворцев и прочих казенных поселен для поступления в Кавказские казачьи линейные войска и полки. Санкт-Петербург № 5630, 1833.

²⁰ О переселении малороссийских казаков в Закавказский край. Санкт-Петербург: СЕИВ Канцелярии, № 24616, 1851.

²¹ РДІА. Ф. 391. Оп. 2. Спр. 19. Арк. 49.

²² РДІА. Ф. 1281. Оп. 7. Спр. 21. Арк. 23.

²³ ЦДІА. Ф. 442. Оп. 694. Спр. 169. Арк. 2.

²⁴ Якименко Н. А. Организация переселения крестьян с Украины на Дальний Восток (1883-1901). Изд-во при ХГУ «Вища школа», 1988. С. 110-117.

²⁵ Временные правила о добровольном переселении сельских обывателей и мещан-земледельцев. Санкт-Петербург: Гос. типография, №24701, 1907.

²⁶ Об отмене и изменении узаконений по переселенческой части, несогласных с Временными Правилами о добровольном переселении 6 июня 1904 года. Санкт-Петербург: Гос. Типография, №27851, 1909.

тільки хтось пояснив, як піти, щоб не повернули, так негайно там би був, – говорив представникові Полтавського земства один із селян Костянтиноградського повіту. – Краще хоч у наймах, але там, тому що тут і у найми ніхто не бере. Без користі для себе працюєш – руки опускаються, як подумаю що на Амурі міг би бути. Як би тільки хто допоміг, тому душу продати згоден»²⁷. Однак, потрапити на територію далеких окраїн Російської імперії було не так то вже й легко навіть після того, як у 1909 р. було завершено будівництво Транссибірської залізниці. По-перше, потрібні були певні кошти, адже безкоштовним проїздам переселенці могли скористатися лише в окремих, виключних випадках. Проїзд же залізницею від Полтави до Уссурійського краю родині з 5 осіб коштував пасажирським поїздом четвертого класу 430 руб., а по переселенському тарифу – 102 руб.²⁸

Урядова програма переселень у роки столипінської аграрної реформи передбачала забезпечення мігрантів гарячою їжею на усіх великих залізничних станціях та задовільні умови перевезення у товарних поїздах. Як було насправді – дізнаємось від свідків. Один із них – агент Обласної земської переселенської організації, керівний орган якої знаходився у Полтаві при місцевому губернському земстві. Про перебування на станції Самара, через яку прямувала основна маса мігрантів з України, агент В. П. Косменко-Загорський у 1909 р. писав таке: «На платформах справжнє пекло. Крик, гвалт, плач дітей і матерів, що загубили один одного, біганина, метушня неймовірна»²⁹. Нелегко мігрантам було і на нових місцях, які були не завжди придатними для землеробства, на що так розраховували прибульці. Так, наприклад, у березні 1910 р. група українських мігрантів, яка прибула до Уменського повіту Приморської області, не отримавши обіцяної законом позички у 160 руб. на родину, направила телеграму на адресу Державної Думи з проханням про невідкладну допомогу, «без чого наші родини чекає голодна смерть...»³⁰. І такі прохання у 1908-1913 рр. мали масовий характер. Багато хто з переселенців-невдах дуже шкодував, що свого часу переселився на землі Азіатської Росії. Так, у 1906 р. до Полтави надійшов лист від групи селян села Демки Переяславського повіту, що свого часу переселились до Сибіру. Застерігаючи своїх

земляків від переселення, вони писали, зокрема, таке: «Не ходіть у цю кляту Сибір, де жити тільки Каїнові та Юді. Краще вже помирати на нашій рідній Україні, ніж тут пропадати, як ми гинемо. Немає ніякої допомоги нізвідки, а обіцянка допомогти нам так і залишилась обіцянкою»³¹.

Загалом, із 1861 по 1917 рр. у різні, переважно південні, південно-східні і східні регіони Російської імперії, переселилось 817 709 осіб, з яких 443 115 залишили губернію до 1896 р. і 374 594 особи з 1896 по 1917 рр. Основними регіонами розселення вихідців із Полтавщини у другій половині XIX ст. були: Північний Кавказ (35,26 %), три південні українські губернії (Херсонська, Катеринославська і Таврійська) – 30,91 %, Сибір (16,75 %), Дон (15,58 %), Казахстан (6,24 %) і Далекий Схід (5,26 %). Що ж до періоду 1896-1917 рр., то напрями міграційних потоків зазнали суттєвих змін. Із 253 562 осіб, відносно яких є відповідні дані, 113 383 (44,71 %) прибули до Казахстану, 101 665 (40,09 %) – до Сибіру, 35 862 (14,15 %) – на Далекий Схід і 2 652 (1,05%) – до Середньої Азії³². Полтавська губернія посідала перші місця в імперії як за кількістю мігрантів, так і за чисельністю тих, хто повернувся на Батьківщину остаточно розореними. Повернулись туди, як писала у 1912 р. одна з опозиційних до уряду газет, де у мігрантів не залишилось «ні кола, ні двору»³³.

Усього протягом 1896-1914 рр. на Полтавщину повернулись 54 133 переселенця³⁴. Десятки тисяч померли, так і не побачивши своєї Батьківщини. Нажаль, окремі дослідники не лише імперських часів, але й наші сучасники під впливом успіхів у освоєнні великих площ цілинних земель і тайги, закликають не звертати уваги на страждання і навіть загибель внаслідок очевидних недоліків урядових кіл у процесі облаштування десятків тисяч мігрантів на нових місцях, із чим ми, зважаючи на цінність людського життя, погодитися ніяк не можемо³⁵. Нащадки мають бути вдячні за трудовий подвиг переселенців, проте ніхто не знімав з уряду відповідальності за недоліки в організації міграційних процесів на території колишньої Російської імперії. Що ж до України, то міграції активної частини працездатних мешканців як у ті давні часи, так і

³¹ Рідний край. Полтава, 1906. С. 15.

³² Полтавщина : енцикл. довід. / за ред. А. В. Кудрицького. Київ: «Укр. Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. С. 643.

³³ Звезда. 1912. № 7

³⁴ Турчанинов И. Итоги переселенческого движения за время с 1910 по 1913 гг. Санкт-Петербург, 1916. С. 6.

³⁵ Вергунов В.А., Коцур А.П., Коцур В.П. Україна та столипінська аграрна реформа: передумови, завдання, здійснення : монографія. Київ, 2008. С. 109.

²⁷ Переселения из Полтавской губернии с 1861 года по 1 января 1901 года. Вып. II (1894-1901 гг.). Полтава, 1905. С. 259.

²⁸ РДІА. Ф. 391. Оп. 4. Спр. 388. Арк. 1.

²⁹ Деятельность Черниговского губернского земства по переселению за 1909 год. Чернигов, 1910. С. 32.

³⁰ РДІА. Ф. 391. Оп. 4. Спр. 509. Арк. 3.

тепер, приносять шкоду її економічному розвитку. Не випадково ж один із сучасників Петра Столипіна Олександр Мицюк цілком справедливо називав тодішні переселення українців «кровопусканням з живого народного організму», що дає підстави кваліфікувати їх як «шкідливі з національної точки зо-

ру»³⁶. Доводиться з жалем констатувати, наскільки актуальними в сучасній Україні з її масовими міграціями працездатного населення в країни близького і далекого зарубіжжя є слова професора О. Мицюка, сказані ним понад сто років тому.

³⁶ Мицюк О. Переселення та українство. Харків : Друк. «Печатне діло», 1912. 16 с.

References

- Borovykovskiy A. Ob osobennostiakh hrazhdanskogo prava Poltavskoi y Chernyovskoi huberny. Zhurnal mynisterstva yustytsey, t. XXXII, Sankt-Peterburh, 1867. С. 435-454.
- Verhunov V.A., Kotsur A.P., Kotsur V.P. Ukraina ta stolypinska ahrarna reforma: peredumovy, zavdannia, zdiisnennia : monohrafiia. Kyiv, 2008. S. 109.
- Vremennye pravyla o dobrovolnom pereselenii selskykh obivatelei y meshchan-zemledeltsev. Sankt-Peterburh : Hos. tipohrafiya, #24701, 1907.
- Deiatel'nost Chernyovskogo hubernskogo zemstva po pereseleniiu za 1909 hod. Chernyov, 1910. S. 32.
- Zaionchkovskiy P. A. Otmena krepostnogo prava v Rossii. Moskva: Prosveshcheniye, 1968. S. 364-366.
- Zakony o sostoianii. Sobranie zakonov Rossiiskikh ymperii. Sankt-Peterburh: Hos. tipogr., 1902. 417 s. Zvezda. 1912. # 7
- Istoriia derzhavy i prava Ukrainy : u 2 ch. : pidruch. dlia stud. yuryd. vyshch. navch. zakl. i f-tiv / za red. A. Y. Rohozhyna. Kharkiv: Osnova, 1996. Ch. 1. S. 319.
- Korolenko V. H. Sorochynskaia trahediia. Voina perom. Moskva: Sovetskaia Rossia, 1988. S. 348-393.
- Korostashov O. Osoblyvosti pravovoho rehuliuвання suspilnykh vidnosyn u Poltavskii i Chernihivskii huberniiakh u KhIKh stolitti. Pravo Ukrainy, #1. 2000. S. 129-132.
- Mytsiuk O. Pereselennia ta ukrainstvo. Kharkiv : Druk. «Pечатne dilo», 1912. 16 s.
- O malorossiiskikh kazakh. Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi ymperii. T. KhKhKhII. Sankt-Peterburh: Typ. SEYV Kantseliarii. # 25300, 1832.
- O pereselenii malorossiiskikh kazakov v Zakavkazskii krai. Sankt-Peterburh: SEYV Kantseliarii, # 24616, 1851.
- O pereselenii malorossiiskikh kazakov, odnodvortsev y prochikh kazennykh posel'ian dlia postupleniia v Kavkazskie kazachy lineinye voiska y polky. Sankt-Peterburh # 5630, 1833.
- Ob otmene y izmenenii zakonov po pereselencheskoi chasti, nesohlasnykh s Vremennymi Pravylami o dobrovolnom pereseleniiu 6 iunია 1904 hoda. Sankt-Peterburh: Hos. Tipohrafiya, #27851, 1909.
- Pereseleniia yz Poltavskoi huberny s 1861 hoda po 1 iuliu 1900 hoda. Выр. 1. Sostavleno po porucheniiu Poltavskoi hubernskoi zemskoi upravly. Poltava, 1900. 401 s.
- Pereseleniia yz Poltavskoi huberny s 1861 hoda po 1 ianvaria 1901 hoda. Выр. II (1894-1901 hh.). (1905). Poltava, 1905. 303 s.
- Poltavshchyna : entsykl. dovid. / za red. A. V. Kudrytskoho. Kyiv: «Ukr. Entsyklopediia» im. M. P. Bazhana, 1992. S. 643.
- Prylozheniia k vsepodanneishemu otchetu Poltavskogo hubernatora za 1895 hod. Poltava: Typ. hubern. pravleniia, 1895. S. 58.
- Rashyn A.H. (1956). Naselennye Rossii za 100 let. Statysticheskiye ocherky. Moskva: Gosstatizdat, 252 s.
- Rosiiskiy derzhavnyi istorychnyi arkhiv (dali – RDIA). F. 1281. Op. 7. Spr. 21. Ark. 23.
- RDIA. F. 391. Op. 2. Spr. 19. Ark. 49.
- RDIA. F. 391. Op. 4. Spr. 388. Ark. 1.
- RDIA. F. 391. Op. 4. Spr. 509. Ark. 3.
- Ridnyi krai. Poltava, 1906. S. 15.
- RDIA. F. 391. Op. 3. Spr. 1576. Ark. 70.
- Russkii kurer. Moskva, 1883. 6 iuliu.
- Statysticheskiy vremennyy Rossiiskoi ymperii. Sankt-Peterburh, 1866. 159 s.
- Trudy Poltavskogo komiteta o nuzhdakh sel'skokhoziaistvennoi promyshlennosti. Sankt-Peterburh: Typ. Ysydora Holdberha, 1903. S. 324.
- Turchanynov Y. Ytohy pereselencheskogo dvizheniia za vremia s 1910 po 1913 hh. Sankt-Peterburh, 1916. S. 6.
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi (dali – TsDIA). F. 442. Op. 694. Spr. 169. Ark. 2.
- TsDIA. F. 442. Op. 308. Spr. 86. Ark. 90.
- Yakymenko N. A. Orhanyzatsiia pereseleniia krestian s Ukrainy na Dalnyi Vostok (1883-1901). Yzd-vo pry KhHU «Vyshcha shkola», 1988. S. 110-117.